

**Фан
ҳақида
суҳбат
лар**

Н. М. МАҲМУДОВ,
филология фанлари доктори

ТИЛ ВА ЁЗУВ



ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»
1987

81.2
М 37

Тақризчи — филология фанлари доктори А. Ҳожиев.

Маҳмудов Н. М.

М 37 Тил ва ёзув. Т: Ўзбекистон, 1987.—22 б.

Брошюрада ёзувнинг аҳамияти, кишилик жамиятидаги ўрни, пайдо бўлиш тарихи, ҳозирда мавжуд ёзув системалари ҳамда ёзув ва тил ўртасидаги муносабат масалалари оммабоп таразда баён қилинган. Шунингдек, тил тараққиётида ёзувнинг роли, иттифоқдош республикалар халқларининг рус графикаси асосидаги ёзувга ўтишининг аҳамияти каби масалаларга ҳам диққат қилинган.

Брошюра маданият тарихи ва филология билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Махмудов Н. М. Язык и письменность.

ББК 81. 2—8

№ 788—87
Навоий номли ЎзССР
Давлат кутубхонаси.

М 460200000-309
М 351[04]-87 87

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1987 й.

Инсоният даҳоси эришган буюк ва муъжизакор ютуқлардан бири ёзувнинг яратилишидир. Ёзувнинг кашф қилиниши инсоният маданий тараққиётининг том маънодаги нбтдоси, кишилиқ жамиятининг узоқ ва мураккаб тадрижий такомил жараёнидаги тенгсиз, қудратли омилларнинг энг асосийларидан биридир. Ёзувнинг умумбашарий маданиятнинг шаклланишидаги бу қадар улкан аҳамиятини бутун тўлалигича тасаввур ва тафаккур қилиш, бундан беҳад ҳайратланиш натижасида ҳатто баъзи олимлар «ёзув тилдан илгари пайдо бўлган» деган назарий жиҳатдан нотўғри қарашларни ҳам баён қилганлар. Албатта, ёзувнинг тилдан анчагина кейин пайдо бўлганлиги, яъни тилнинг ёзувга қараганда «кекса»лиги бугунги кунда мутлақо исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Оғзаки тил (нутқ)нинг замон (вақт) ва макон (масофа) нуқтан назаридан чекланганлиги ва ана шу чекланганликни бартараф этишдан иборат мутлақ зарурий эҳтиёж қонуний равишда ёзувнинг келиб чиқишига олиб келди. Маълумки, оғзаки нутқ талаффуз моментидагина ва аини пайтда муайян масофадаги (товуш тўлқинлари етиб келиши мумкин бўлган) киши учунгина мавжуддир. Шундан бошқа шаронтда эса оғзаки тил «йўқ». Аини шу бошқа шаронтларда ҳам тилга эҳтиёж пайдо бўлиши билан инсон даҳоси бу эҳтиёжни қондира олувчи воситаларни қидира бошлади, ниҳоят белгилар системасидан иборат ёзув дунёга келди. Айтиш лозимки, ёзув оғзаки тилга нисбатан иккиламчи, қўшимча алоқа воситаси бўлса-да, мазкур эҳтиёжларни қондирувчи восита сифатида унга қараганда жуда кўн афзалликларга эга. Хусусан, тилнинг энг муҳим, асосий функцияси коммуникация — кишилар ўрта-

сидаги алоқани таъминлашдир (Зеро, тилнинг ўзи аввал бошданоқ ана шу алоқа зарурияти билан пайдо бўлганлиги марксизм-ленинизм классиклари томонидан мукамал ва муфассал кўрсатиб берилган). Аммо кишилар ўртасидаги бевосита «юзма-юз» алоқасига оғзаки тил воситасида таъминланиши мумкин, лекин бу алоқа бавосита бўлса-чи, кишилар турли масофаларда бўлсалар-чи? Демак, тилнинг бош функцияси — коммуникатив функциянинг тўла ва ҳар жиҳатдан амалга ошмоғи ёзувсиз мумкин эмас. Тилнинг асосий функцияларидан бўлган эстетик ва гносеологик (дунёни билиш) функцияларини ҳам ёзувсиз тасаввур қилиш қийин. Айниқса, тилнинг кумулятив функцияси, яъни инсоният қўлга киритган тажриба ва билимларни сақлаш ва ўз навбатида авлодларга етказиш функцияси бевосита ёзув орқали амалга ошади. Кишилик жамияти яратган улкан билимлар, бой тажрибалар, инсон зақоси яратган нодир кашфиётлар, инсониятнинг олис, лекин ойдин-бадний тафаккурни маҳсули бўлган сўз санъати дурдоналари, жамиятлар тарихининг нури ва нурсиз саҳифалари ва шу каби қимматли ахборотларнинг барча-барчаси авлодлардан авлодларга, халқлардан халқларга, қитъалардан қитъаларга бевосита ёзув туфайли етиб боради. Бой ва улкан ўтмиш маданиятимиз, тинимсиз тарихимиз ҳақидаги бугунги устивор тасаввурларимизнинг мавжудлиги, тириклиги фақат ва фақат ёзув туфайлидир. Умуман, ёзувнинг беқиёс аҳамияти, унинг кишилик алоқасидаги ўрнининг нақадар катта эканлиги бугун барча учун равшан ҳақиқатдир.

Маълумки, тил кишилик жамияти билан қай даражада боғлиқ бўлса, ёзув ҳам шу даражада кишилик жамияти тарихи билан чамбарчас боғлиқдир. Тилнинг келиб чиқиши ҳақидаги дастлабки қарашларда бўлгани каби ёзувнинг келиб чиқиши ҳақидаги қарашларда ҳам унинг генезисини илоҳиёт билан боғлаш учрайди. Бу қадимги замонларда ҳам, бизнинг давримизда ҳам кўзга ташланади, айни қараш бугунги кундаги ибтидоий халқлар орасида, айниқса, кенг тарқалган. Бу, албатта, ёзувнинг тенгсиз имкониятларини тасаввурга енгидира олмаслиқ ёзув мағнаси («ёзув сеҳрли қудратга эга» деган ишонч) оқибатида келиб чиққан примитив тасаввурлар маҳсулидир. Уларнинг, яъни ҳади цивилизацияга эришмаган халқларнинг назарида ёзув (хат, китоб)

гапира олиш имкониятига эга бўлган тирик мавжудот, у мураккаб сирларни очиб бериши, келажакни олдиндан айтиб бериши мумкин. Машҳур америка грамматологи (ёзув тарихини ўрганувчи олим) И. Е. Гельб ўзининг «Ёзувни ўрганиш тажрибаси (Грамматология асослари)» номли (М., 1982) китобида шундай ривоятни ҳикоя қилади: Бир миссионер бир ҳиндунинг қўлига тўртта нон ва шу нонларнинг миқдори кўрсатилган хатни бериб, уларни бошқа бир миссионерга олиб бориб беришни буюради. Ҳинду йўлда нондан биттасини еб қўяди ва, табиийки, хат туфайли унинг бу айби фош бўлади. Маълум вақтдан кейин ўша ҳинду яна худди шундай топшириқ билан юборилади. Энди ҳинду йўлда ноннинг биттасини ея экан, эҳтиёткорлик юзасидан — унинг нонни еяётганлигини хат яна «кўриб қолмаслиги» учун хатни бир тошнинг остига бекитиб қўяди, чунки ҳинду билардики, олдинги сафар унинг битта нонни еб қўйганлигини миссионерга хат «айтиб берган эди»..

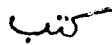
Ёзув, юқорида таъкидлаб ўтилганидай, кишилиқ жамиятининг объектив зарурий эҳтиёжи асосида пайдо бўлди, ана шу эҳтиёж асосида ривожланди ва такомиллашиб борди. У бугун биз биладиган ёзувлар шаклини олгунга қадар узоқ ва мураккаб тадрижий тараққиёт йўлини босиб ўтди. Инсон ақли ёзувдай мукамал алоқа воситасини кашф қилгунча узоқ изланди. Энг қадимги даврлардаги дунё халқларининг деярли барчасида кенг тарқалган мнемоник (эслатувчи) белгилар ана шу изланишларнинг илк кўринишлари эди. Масалан, муайян миқдорни ифодалаш учун турли тошлар, чиганоқлардан фойдаланиш, таёқлар, дарахтларга ҳар хил иплар боғлаш, тугунлар тугиб қўйиш ва шу каби хилма-хил воситалар билан муайян ахборотни эсда сақлаш ёки муайян масофага юборишга ҳаракат қилинган. «Буюмли ёзув» номи билан юритиладиган бундай ахборот воситаси — мнемоник белгиларнинг қолдиқлари ҳозирда ҳам баъзан сақланган. Масалан, бирор фикрни эсдан чиқариб қўймаслик учун рўмолчанинг учини тугиб қўйиш одатини ёдга олиш кифоя. Машҳур қадимги юнон тарихчиси Геродот (эрамиздан олдинги V аср)нинг кўрсатишича, Эрон шоҳи Доро скифлар мамлакатига юриш қилганда, скиф шоҳлари унга қуш, сичқон, қурбақа, бешта камон ўқи ва бошқа қимматбаҳо буюмлардан иборат совға-салом билан элчи юбордилар. Форсларнинг

Ўзлари бу совғанинг маъносини тушуниб олишлари керак бўлади. Доронинг аёнларидан бўлган Қубро: «Агар сиз, форслар, қуш каби осмонга учиб кетолмасангиз, сичқонлардай ер остига беркинолмасангиз ёки қурбақадай ботқоқликдан ўтиб кета олмасангиз, ана шу ўқлардан ҳалок бўлиб, орқага қайта олмайсиз», дея изоҳлайди. Қисқаси, бундай мнемоник ва бошқа шу каби воситалар ҳақиқий ёзув яратиш йўлидаги дастлабки, айтиш чоқда жуда ҳам жўн қадам эди.

Ёзув яратиш йўлидаги росмана биринчи қадам пиктография ёки расмли ёзув бўлди. Шунини таъкидлаш лозимки, расм билан ёзув ўртасида жуда узвий боғлиқлик мавжуд, аввало ҳар иккаласи ҳам кўриш орқали идрок қилинади. Пиктографик ёзувни ибтидоий тасвирий санъат ичида юзага келган дейиш мумкин. Археолог олимларнинг бундан жуда кўп минг йилликлар илгари инсонлар томонидан чизилган турли расмларнинг мавжудлиги ҳақидаги маълумотлари маълум. Тошларга, суякларга, ғор деворларига ўйиб ишланган хилма-хил ҳайвонларнинг расмлари, умумий мазмунга бирлашувчи тасвирий композициялар — буларнинг бари пиктографик ёзувнинг асосларидир. Ана шу ибтидоий тасвирий санъат икки йўналишда — умуман расмлар ва муайян ахборот воситаси, яъни ёзув сифатида шакллана борган. Буни дунё тилларининг жуда кўпчилигидаги «ёзмоқ» маъносидаги сўзларнинг этимологиясига эътибор қилганда ҳам аниқ кўриш мумкин. Бундай сўзларнинг этимологиясида асосий мазмун расм чизиш жараёни билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Масалан, туркий тилларда «ёзмоқ» тушунчаси *бит(и)моқ* феъли (битик — «ёзув», «китоб») билан ифодаланганлиги маълум. Бу феълнинг ўзаги хитойча *би* «чўтка» сўзи билан алоқадор бўлиб, дастлабки маъноси «ўймоқ, ўйиб безамоқ», ундан кейин «ёзмоқ» демакдир. (Қаранг: Древнетюркский словарь, Л., 1969). Славян тиллардаги *писати* (русча *писать*) «ёзмоқ» феъли ҳам дастлаб чўтка билан расм чизиш билан боғлиқ бўлган (русча *живопись* ранг-тасвир сўзи билан қиёсланг). Бу феълнинг ўзаги латинча *pingere* «расм солмоқ» сўзи билан алоқадордир, *писати* феълининг дастлабки маъноси, кўрнаднки, «расм солмоқ», «безамоқ»дан иборат бўлган (Қаранг: Шанский Н. М. ва бошқа. Краткий этимологический словарь русского языка, М. 1971). Готча *mēnan* «ёзмоқ» феълининг

дастлабки маъноси ҳам «чўтка билан расм солмоқ» бўлиб, бу феъл ҳозирги немис тилида *malen* шаклида ва «расм солмоқ» маъносида қўлланади. Грек тилида интернационал ўзлашма ҳисобланадиган *графика* сўзи ҳам этимологик жиҳатдан ўйиш, тирнаш тушунчалари билан боғланади. Бу ҳол семит тиллари группасида

ҳам кузатилади: арабча



«ёзмоқ» ўзаги

аввал бошида «тирнамоқ, ўймоқ» маъносига эга бўлган. Бундай мисоллар сонини янада кўпайтириб боравериш мумкин. Аммо айтилганларнинг ўзиёқ ёзувнинг расм билан бениҳоя боғлиқ эканлигини яққол кўрсатиб турибди. Албатта, келтирилган мисоллар ёзув жараёни механикасини ҳам очиб беради.

Расмлар ёрдамида муайян фикр-ахборотни ифода-лаш, юбориш мумкин эканлигини одамлар жуда қадимги даврларда англаб етганлар. Шунинг учун ҳам расм-ли ёзув (пиктография) дунёдаги мавжуд барча ёзувларнинг келиб чиқиши учун асосий вазифани бажарган дейиш мумкин. Тайинки, пиктографиянинг оғзаки тил билан боғлиқ бўлмаганлиги унинг турли тил вакиллари томонидан ҳам тушунилаверишини таъмин этган, аммо унда ифодаланган мазмуннинг турлича, ихтиёрий талқин этилишига йўл қўйган, абстракт тушунчаларни айни ёзув орқали ифодалаш деярли мумкин бўлмаган. Давлат тузуми ривожланиб, турли ёзишмаларга ва бу ёзишмаларнинг тез амалга оширилишига, айни бир хил талқин қилинишига бўлган эҳтиёж кучайиб борган сари пиктографик ёзувнинг ожиз томонлари кўпроқ кўзга ташлана бошлаган. Лекин «зарурият — кашфиётнинг онасидир» (Қаранг: Къера Э. Они писали на глине. М., 1984, с. 32). Бу ҳол пиктографик ёзувнинг тараққиётига, идеографик ва иероглифик ёзувнинг шаклланишига олиб келди. Расмларнинг соддалашуви, уларнинг ўзлари ифода этган буюмларнинг номига, символига айланиши ва аста-секин бу символларнинг оғзаки тил билан доимий боғланиши ёзувнинг такомиллашиб боришини белгилаб берди. Ёзув белгилари идеографик, иероглифик белгилар сифатида муайян сўзларнинг ифодачиларига айланди, бу ёзув сўз ёзуви ёки логографик ёзув номи билан умумлаштирилади. Энг қадимги логографик ёзув системалари (миср иероглификаси, шумер миххатлари, хитой

иероглификаси ва бошқалар) илк қулдорлик давлатларининг ташкил топиши (эрамиздан олдинги IV минг йилликнинг охиридан эрамиздан олдинги II минг йилликларнинг бошларигача) билан бир пайтда шаклланди. «Ҳақиқий маънодаги ёзув системалари дастлаб Қадимги Шарқда — Урта ер денгизининг шарқий қирғоқларидан Тинч океанининг гарбий қирғоқларигача бўлган жуда кенг территорияда вужудга келди» (Қаранг: Гельб И. Е. Опыт изучения письма. Основы грамматиологии. М., 1982, с. 67). Ёзувнинг кейинги тараққиёт босқичи бўғин ёзуви бўлиб, у эрамиздан олдинги II минг йилликларнинг ўрталарида пайдо бўлди. Табиийки, тилдаги сўзлар сонига қараганда бўғинлар сони анча кам, шунинг учун ҳам бўғин ёзуви логографик ёзувга нисбатан сезиларли даражада оз белгилар системаси билан иш кўради. Масалан, деванагари (ҳинд) ёзуви бўғин ёзувидир.

Ҳарф-товуш ёзувнинг шаклланиши бутун ёзув тараққиёти тарихида том маънодаги революция бўлди. Бу характердаги илк ёзув финикий ёзувидир.

Финикий ёзуви — финикияликлар томонидан миср ёзувидан бир қадар фойдаланган ҳолда мустақил яратилган (энг кенг тарқалган гипотезага кўра) дастлабки соф ҳарф-товуш ёзуви. Финикия Урта ер денгизининг шарқий қирғоқларида жойлашган қадимги мамлакат бўлиб, эрамиздан олдинги II минг йилликлардан бошлаб беҳад ривожланган. Финикий ёзувнинг пайдо бўлиши ҳам ана шу даврларга, тўғрироғи, эрамиздан олдинги II минг йилликларнинг ўрталарига тўғри келади. Бизгача етиб келган энг қадимги финикий ёзувида битилган ёдгорликлар эрамиздан олдинги XII—X асрларга оид бўлиб, улар Финикиянинг ўзидан эмас, балки унинг колониялари территориясидан, хусусан, Кипрдан топилган. Аммо финикий ёзувида битилган ёдгорликлар у қадар кўп эмас. Финикий ёзувидаги ёдгорликларнинг кўпчилиги эрамиздан олдинги V — эрамизнинг II—III асрларига оид. Кейинчалик финикий ёзуви оромий ёзуви томонидан сиқиб чиқарилган.

Финикий ёзуви 22 ҳарфдан иборат, ҳар бир ҳарф алоҳида нутқ товушини ифода этади. Бу ёзувда биронта ҳам бошқа системадаги белги — логографик, силлабографик элементлар қўлланган эмас. Ёзувда фақат ундошларгина ифодаланган, унлилар мутлақо ифодалан-

маган, яъни финикий ёзуви соф консонант ёзув бўлган. Ҳарфлар жуда содда, эслаб қолиш ва ёзиш учун қулай шаклга эга бўлган. Улар муайян қатъий тартибдаги кетма-кетликда жойлашган, яъни алфавитни ташкил қилган. Алфавитдаги ҳар бир ҳарф муайян ном билан аталган, бу номлар акрофоник принцип асосида тузилган, яъни ҳарф ифодалайдиган товуш ҳарф номининг биринчи товушига тўғри келади. Масалан, б — «бет», д — «долет», г — «гимель», в — «вов», з — «зайн», х — «хет» ва ҳоказо. Ҳарфларнинг номи улар ифодалаган товушдан ташқари ҳарфларнинг шакли билан ҳам маълум даражада боғлиқ бўлган. Масалан, «вов» ҳарфининг шакли ташқи кўриниши жиҳатидан миҳга ўхшайди, вов сўзи эса семит тилида «миҳ» деган маънони билдиради.

Финикий ёзуви ўнгдан чапга қараб горизонтал ҳолатда ёзилган. Дастлабки пайтларда сўзлар бир-бирдан ажратилмасдан ёзилган.

Финикий алфавитининг пайдо бўлиши инсолият учун ёзувни такомиллаштириш борасида олга қўйилган буюк қадам бўлган. Биринчи марта соф товуш ёзуви, сапоқли графемалардан иборат мукаммал алфавитнинг юзага келиши жамиятдаги ёзувни биладиган кишилар доирасини жуда ҳам кенгайтириб юборган. Шунинг учун ҳам финикий ёзуви жуда тезлик билан бошқа халқларга ҳам тарқалган. Беҳад қулай бу ёзувнинг умуман кенг тарқала бориши эрамиздан олдинги IX асрдан бошланган. Финикияликлар билан савдо-сотиқ ва бошқа жиҳатларга кўра муносабатда бўлган қўшни халқлар бу ёзув билан танишганлар ва тез орада уни ўз тиллари учун мослаштириб олганлар. Ҳисоблашларга кўра, ҳозирги кунда бизга маълум бўлган ҳарф-товуш системаларидаги ёзувларнинг $\frac{4}{5}$ қисмидан кўпроғи бевосита ёки билвосита финикий ёзувидан келиб чиққан.

Эрамиздан олдинги I минг йилликларга келиб, ундош товушлар билан бирга унли товушлар ҳам тўлиқ ифодаланадиган ёзув шаклланди. Аммо бу ёзув мустақил эмас, айна финикий ёзуви асосида юзага келган бўлиб, унинг яратилиши қадимги греклар номи билан боғлиқдир.

Грек ёзуви финикий ёзувини такомиллаштириш асосида яратилган энг мукаммал ҳарф-товуш ёзувидир. Бу ёзувда финикий ёзувидагидан фарқли ўлароқ фақат

ундош товушлар эмас, балки унли товушлар ҳам алоҳида ҳарфлар билан ифодаланган.

Консонант ёзувдан бундай вокаллашган ёзувга ўтишнинг сабаби шундан иборатки, грек тилида сўзларнинг ўзаклари ва аффикслар ундош товушлардан ҳам, унли товушлардан ҳам таркиб топган. Айни пайтда унли товушлар сўзларини шаклан ва, демак, мазмунан фарқлашда ундош товушлар билан баб-баравар аҳамиятга эга бўлган.

Грек ёзувининг шакллана бошлаши тахминан эра-миздан олдинги IX асрларга тўғри келади. Илк грек ёзуви сўзнинг товуш структурасини тўлиқ ва аниқ акс эттирса-да, дастлаб унда пунктуация, сўзлар орасида қолдириладиган бўшлиқ бўлмаган, яъни сўзлар бир қаторда бир-биридан ажратилмай ёзилган. Бу архаик грек ёзуви аста-секин такомиллаша борган. Унли товушлар ифодаси учун финикий ёзувидаги грек тилига хос бўлмаган ярим унли ва бўғиз товушларини ифодаловчи алиф, ҳе, вов, хет, йод, айн каби ҳарфлар мослаштирилган: алиф — *α* (альфа), ҳе — қисқа *ε* (эпсилон), вов — *ι* (ипсимон), хет — чўзиқ *ε* (эта), йод — *ι* (йота), айн — қисқа *ο* (омикрон). Финикийликлар тилида мавжуд бўлмаган грек тилининг специфик ундошлари ифодаси учун янги ҳарфлар яратилган. Греклар финикий ҳарфларининг шакли ва номини ҳам маълум даражада ўзгартирганлар. Грек ёзувининг йўналиши ҳам ўзгариб борган. Греклар дастлаб худди финикийликлар каби ўнгдан чапга қараб ёзганлар, кейинроқ бустрофедон усулида ёза бошлаганлар, тахминан эра-мизгача бўлган IV асрларга келиб эса чапдан ўнгга қараб ёзиш турғунлашган. Ёзув йўналишининг бундай ўзгариши билан ҳарфларнинг сатрдаги ҳолати ҳам ўзгарган, яъни финикий ёзувида чапга қараган ҳарфлар грек ёзувида ўнгга қаратилган.

Масалан:

Ϝ — гимель

Ϟ — гамма

Ϝ — нун

Ν — ни


Ϝ — реш

ρ — рэ

ва ҳоказо.

Эрамиздан олдинги VIII—VII асрларга келиб, грек ёзуви бир қанча маҳаллий кўринишларга эга бўлиб қолган. Бу маҳаллий кўринишлар бир-биридан бирмунча бошқачароқ алфавит составига эга эканлигига, шунингдек, айрим ҳарфларнинг шакли ва мазмунидаги ўзгачаликларга кўра фарқ қилган. Грек ёзувининг бундай хилма-хил кўринишлари грек тилидаги турли диалект (шева)ларнинг фонетик хусусиятлари билан боғлиқ равишда юзага келган. Эрамиздан олдинги V асрларда маҳаллий грек алфавитлари секин-аста бир-бири билан яқинлашиб борган. Муайян сиёсий мулоҳазалар билан боғлиқ равишда эрамиздан олдинги 403 йилда Афинада Милетда қўлланилган ионий алфавити расмий қабул қилинади ва у классик умумгрек алфавити сифатида грек ёзувининг бошқа барча маҳаллий кўринишларини сиқиб чиқаради, бутун Грецияга ва барча грек колонияларига тарқалади. Ҳозиргача ҳам Грецияда шу ёзув қўлланиб келади.

Классик грек алфавити 24 ҳарфдан иборат, шундан 7 та ҳарф унлиларни, 17 та ҳарф ундошларни ифодалайди. Грек ёзувининг алфавит состави эллишлар (эрамизгача бўлган IV—I асрлар), Рим (эрамизгача бўлган I—эрамизнинг IV асрлари) ва Византия (эрамизнинг IV—V асрлари) даврида тезхат ва дзакритик белгилар (акцентлар) ишлаб чиқилган. Ҳозирги грек ёзуви қадимги грек ёзувидан асосан ана шу акцентларнинг мавжудлигига кўра фарқ қилади. Аристофан Византийский томонидан (эрамиздан олдинги 250—180 йил-

лар) киритилган бу белгилар  шаклида бўлиб, грек уруғларини ифодалайди) IX асрдан бошлаб ёзувда мажбурий бўлган.

Грек ёзуви инсон заковатининг улуғ ютуғи, ҳарф-товуш ёзув системасининг энг мукаммали бўлиб, ёзув тарихида мутлақо алоҳида ўринга эга. Ҳозирги Европадаги деярли барча халқларнинг ёзуви келиб чиқиши жиҳатидан у ёки бу тарзда грек ёзувига бориб тақалади. Кўринадикки, ҳарф-товуш ёзуви ёки алфавитли ёзувнинг пайдо бўлиши нисбатан кейинги даврларга тўғри келади. Бу ҳол, табиийки, нутқни энг кичик бўлакларга — товушларга бўлиб тасаввур, идрок қилиш дастлабки пайтларда у қадар ҳам осон иш бўлмаганлиги

билан изоҳланади. Шунинг учун ҳам ёзув тараққиёти тарихидан англаш мумкинки, инсон нутқни дастлаб сўзларга, кейин бўғинларга, ана ундан кейин эса товушларга ажратиб тасаввур қила олишдай беҳад мураккаб ва узоқ йўлни босиб ўтган. Алоҳида бир товушнинг идрок қилиниши товуш ёзувининг энг ибтидоси, асосидир. Ҳарф-товуш ёзувининг энг муҳим афзаллиги, маълумки, унинг минимал миқдордаги —20—30 атрофидаги белгилар билангина иш кўра олишидир. Ҳарф-товуш ёзуви дунё халқлари орасида жуда тез тарқалган ва бу тарқалиш, асосан, ўзлаштириш, у ёки бу тилнинг хусусиятини ҳисобга олган ҳолда мослаштириш йўли билан бўлган.

Ўрта Осиёдаги халқлар, шу жумладан, ўзбек халқи қадимда турли ёзувлардан фойдаланиб келганлиги маълум. Бу ёзувлар ўз системасига кўра, асосан, фонографик — ҳарф-товуш ёзувидан иборат бўлган. Бу ўринда сўғд, паҳлавий, ўрхун-енисей (руник), уйғур, араб каби ёзувларни эсга олиш kifоя. Бу ёзувларнинг ҳаммаси ҳам оромий ёзуви билан у ёки бу даражада боғлиқ. Бу ёзувларнинг ҳар бири ўзига хос бўлиб, қисқача бўлса-да, уларнинг муҳим томонларини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ.

Оромий ёзуви финикий ёзуви асосида пайдо бўлган консонант ёзувдир. У эрамиздан олдинги I минг йилликларнинг бошида юзага келган.

Оромийларнинг дастлабки ватани Сурия ва Месопотамиянинг жанубида жойлашган ҳосилсиз араб саҳролари бўлган. Бу саҳролар ўсиб бораётган аҳолининг моддий талабларини қондира олмас эди. Шунинг учун кўчманчи оромий қабилалари эрамиздан олдинги II минг йилликларнинг иккинчи ярмида яхши ўтлоқлар, сув манбалари ва ҳоказоларни топиш истаги билан Олд ва Кичик Осиё мамлакатлари (Сурия, Фаластин, Месопотамия, Финикия ва бошқалар)да пайдо бўлади. Оромийлар Финикияда финикий ёзуви билан танишадилар ва уни оромий тилига мослаштирадилар. Дастлабки оромий ёзуви финикий ёзувидан деярли фарқ қилмаган. Кейинчалик эрамиздан олдинги I минг йилликларнинг ўрталарида оромийлар финикий ёзувига айрим ўзгартиришлар киритганлар.

Улар ҳарфларни ташкил этувчи элементлар сонини қисқартириш (масалан,

«ҳе» ҳарфи < финикийда 3
 < оромийда 7

«зайн» ҳарфи < финикийда 2
 < оромийда 1

ва ҳоказо), ҳарфларнинг юқори қисмидаги ёпиқ элементларни «очиб» юбориш (масалан,

«бет» ҳарфи < финикийда 9
 < оромийда 4

«айн» ҳарфи < финикийда 0
 < оромийда 1

ва ҳоказо) ва шу каби йўллар билан жуда кўп ҳарфларнинг шаклларини соддалаштирганлар. Ҳарфларнинг оромийлар томонидан бундай соддалаштирилиши оромий ёзувининг савдо-сотиқ ва маъмурий-хўжалик ишларида кенг қўлланиши билан боғлиқ бўлган, яъни хатни тез ва кўп ёзиш зарурияти ана шундай соддалаштиришга олиб келган.

Оромийлар финикий ёзувининг алфавит составини ўзгаришсиз қолдирганлар, яъни оромий алфавити ҳам фақат ундошларни ифодаловчи 22 ҳарфдан ташкил топган. Бу ҳолат оромий тилининг финикий тилига жуда яқинлиги, ҳар икки тилда ҳам сўз лексик маъносининг фарқланишида ундош товушлар ҳал қилувчи роль ўйнаганлиги билан изоҳланади.

Оромий ёзувида сўзлар, асосан, ажратиб ёзилган. Бунинг учун дастлаб сўзларни ажратувчи белгилар — бир вертикал чизик ёки нуқта ишлатилган. Кейинчалик эса сўзлар ўртасида бўш жой қолдириш йўли билан сўзлар ёзувида ажратилган.

Оромийлар Олд ва Кичик Осиё мамлакатларининг ижтимоий-сиёсий ва ҳўжалик ҳаётида етакчи мавқени эгаллаганлар, оромий тили ҳамда ёзуви бу мамлакат халқларининг тили ва ёзуви сифатида хизмат қилган. Эрамиздан олдинги VIII асрдан бошлаб эса бу тил ва ёзув айни мамлакатларда халқаро тил ва ёзувга айланган. Секин-аста оромий ёзувини яҳудийлар, вавилонияликлар, ассирияликлар, форслар, араблар ва бошқа халқлар ўзлаштирганлар ва ўз тилларига мослаштирганлар.

Эрамизнинг IV асрларида оромийларнинг араблар томонидан ассимиляция қилиниши, араб тили ва ислом динининг ҳукмрон мавқени эгаллаши натижасида оромий ёзуви йўқолган.

Оромий ёзувида битилган энг қадимги текстлар эрамиздан олдинги IX—VIII асрларга оиддир.

Сўғд ёзуви — оромий ёзуви асосида шаклланган ҳарф-товуш ёзуви. Бу ёзув қарийб минг йил давомида ҳозирги Ўзбекистон ва қисман Тожикистон территориясида (Зарафшон водийси) жойлашган Сўғдиёна давлатида қўлланган. Сўғд ёзувидаги энг қадимги ёдгорликлар эрамизнинг биринчи асрларига оид. Энг кейингилари эса VIII асрларга оид бўлиб, 1933 йилда Тожикистоннинг Айний районидаги Муғ тоғидан топилган шоҳ Деваштич архивининг қолдиқларидан иборат.

Сўғд ёзуви семит алфавитлари каби консонант ёзув бўлган, яъни ҳарфлар, асосан, ундош товушларни ифода этган. VII—VIII асрларда сўғдлар ўз алфавитларини 23 ҳарфдан иборат деб ҳисоблаганлар, яъни 22 ҳарф оромий прототипига бориб тақалган ва алфавитга оромий алфавитидаги тартибда жойлашган. Битта қўшимча — 23-ҳарф эса 12-ҳарфнинг такроридан иборат бўлган.

IV асрнинг бошларидан бошлаб, айрим ҳарфлар чиқиб кетган, айрим ҳарфлар эса бир-бирига ўхшаш шаклда ёзила бориши натижасида бир ҳарфга келиб қолган. Ана шу тариқа сўғд алфавити 17 ҳарфдан иборат бўлиб қолган. Сўғд ёзуви дастлабки пайтларда график шаклига кўра оромий ёзувдан жуда кам фарқ қилган, лигатуралар кўп бўлмаган. VII асрнинг ўрталаридан бошлаб эса курсив (ёзма) хати шакллана борган, натижада лигатуралар кўпайган, жуда кўп ҳарфларнинг ёзилиши бир-бирига жуда ўхшаш бўлиб қолган, бу, ал-

батта, сўғд курсив хатини ўқиш ва тушунишни анчайин қийинлаштирган. Айрим ҳарфлар график шаклининг ўхшаш бўлиб қолиши турли диакратик белгилар қўллаш-ни тақозо этган.

Сўғд ёзувида *б* ва *г* товушлари учун алоҳида ҳарф йўқ, бу товушларни ифодалаш зарур бўлганда (ўзлашган сўзларда) «п» ва «к» ҳарфларидан фойдаланилган. Бу ёзувда идеограммалар ҳам бор, аммо жуда ҳам кам миқдорда.

Сўғд ёзуви, асосан горизонтал ҳолатда ўнгдан чапга қараб ёзилган. Аммо сўғдлар VI асрнинг охирларидан бошлаб вертикал йўналишда ҳам ёзганлар (Буғут ёдгорлиги). Деворлар ва қоялардаги жуда кўп сўғд ёзувлари ана шу йўналишда ёзилган. Бундай вертикал сатрлар чапдан ўнгга қараб жойлашиб борган.

Паҳлавий ёзуви — оромий ёзуви кўринишларидан бири асосида III аср (эрамизнинг) да Сосонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида пайдо бўлган ҳарф-товуш ёзуви.

Дастлаб паҳлавий алфавити 22 ҳарфдан иборат бўлган. Кейинчалик бу алфавит сезиларли ўзгаришларга учраган: ҳарфларнинг шакли бирмунча ўзгарган, хатнинг курсив шакли, шунингдек, китобий кўринишлари тараққий қилган. Айрим ҳарфларнинг ёзилиши шаклларида содир бўлган ўзгаришларга кўра бир неча ҳарфлар бир хил шаклга келиб қолган. Ана шулар натижасида китобий паҳлавий ёзувида фақат 15 та белги фарқланадиган бўлган.

Паҳлавий ёзувида фақат ундошлар ва чўзиқ унлилар алоҳида ҳарфлар билан ифодаланган, қисқа унлилар, сўз бошидаги ҳолатни ҳисобга олмаганда, ифодаланмаган. Кўпгина ҳарфлар бир неча товушни ифодалаган. Сўзлар бу ёзувда тарихий принцип асосида, яъни сўз қандай талаффуз қилинса, шундайинча эмас, балки аввал — Аршакийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида қандай талаффуз қилинган бўлса, ўша формада ёзилган.

Ёзув асосан ўнгдан чапга қараб ёзилган. Фақат нисбатан кейинги ёзма ёдгорликлар (VIII аср)нинг айримларида вертикал — юқоридан пастга қараб ёзиладиган ҳолатлар ҳам кузатилади.

Урхун-Енисей ёзуви туркий халқларнинг энг қадимги ҳарф-товуш ёзувидир. Бу ёзув «Енисей-Урхун ёзуви»,

«Сибирь ёзуви», «Туркий руник ёзуви» каби номлар билан ҳам юритилади. «Руник» деб аталишига сабаб бу ёзувнинг ташқи кўриниши жиҳатидан герман руник ёзувларига ўхшаш эканлигидир.

Ўрхун-Енисей ёзувининг келиб чиқиши ҳақида мутахассислар ўртасида тан олинган ягона фикр йўқ. Бу ҳақдаги нисбатан кенг тарқалган қарашга кўра айни ёзув келиб чиқишига кўра сўғд ва паҳлавий ёзувлари орқали оромий ёзувига бориб тақалади. Сўғд курсив хати уни туркий тилларнинг фонетик ва морфологик хусусиятларига мослаштириш жараёнида жуда ҳам сезиларли, кескин ўзгаришга учраган. Ўрхун-Енисей ёзувининг пайдо бўлиш жойи ва вақти ҳам ҳали ҳозирча узил-кесил ҳал қилинган масала эмас. Мутахассислар айни ёзувнинг уч кўринишига асосланиб, у ўз тараққиёти давомида уч босқични бошидан кечирган деб ҳисоблайдилар: 1) архаик этап (Еттисой ёдгорликлари, VI—VII асрлар; Енисей ёдгорликлари, VI—X асрлар); 2) классик этап (иккинчи Хоқонлик ёдгорликлари, VIII асрнинг биринчи ярми); 3) кейинги этап (Уйғур ҳоқонлиги даври ёдгорликлари, VIII асрнинг иккинчи ярми — IX аср; Шарқий Туркистон ёдгорликлари, IX аср).

Бу ёзув пайдо бўлиш ўрни ва вақти билан боғлиқ бўлган айрим график хусусиятлари туфайли ўрхун, турфон, енисей вариантларига эга. Буларнинг энг қадимийси ўрхун вариантдир. Улар умумий ёзув шаклига кўра бир-бирларидан кескин фарқ қилмайди. Улар ўртасидаги фарқ ҳарф вариантларининг кўп-озлиги жиҳатидан, холос.

Ўрхун-Енисей ёзуви ҳарфларининг вариантларини ҳисобга олганда, асосан, 35 та ҳарфдан иборат. 8 та унли ифодаси учун 4 та (енисей вариантыда 5 та) ҳарф ишлатилади. Айрим ҳарфлар бир товушни эмас, балки бирдан ортиқ товушлар комплексини ифодалайди. Ундошлар қаттиқ ва юмшоқ вариантларга эга бўлган, шунинг учун юмшоқ ундош учун алоҳида ҳарф, қаттиқ ундош учун алоҳида ҳарф мавжуд бўлган.

Ўрхун-Енисей ёзувида тиниш белгилари йўқ. Сўзлар, баъзан бирикмалар бир-биридан икки нуқта (:) ёрдамида ажратиб кўрсатилади, бу икки нуқта шартли равишда айиргич деб юритилади. Бир ҳарф ўзидан кейинги ҳарфга қўшилмаган, уланмаган ҳолда алоҳида-алоҳида ёзилади.

Урхун-Енисей ёзуви горизонтал ҳолатда ўнгдан чапга қараб ва вертикал ҳолатда юқоридан пастга қараб ёзилганда, ҳарфлар чап ёнига ётқизилган ҳолатда бўлади ва сатрлар ўнгдан чапга қараб жойлашиб боради.

Туркий халқларнинг кўпчилиги кейинроқ араб алфавитига ўтган, аммо Урхун-Енисей алфавити ўша даврдаги туркий тил учун жуда ҳам қулай бўлган. Урхун-Енисей ёзуви ўша даврдаги ҳар қандай туркий тил ифодаси учун беқиёс даражада мослашган бўлган, айниқса, тилдаги сингармонизм қонуниятларини тўлиқ акс эттира олган. Бу маънода Урхун-Енисей ёзуви унинг ўрнига келган уйғур ва араб ёзувларига қараганда беҳад мукамал ва қулай алфавит бўлган.

Уйғур ёзуви сўғд ёзуви асосида ва сурёний ёзувининг таъсири остида пайдо бўлган ёзувдир.

Уйғурлар дастлаб Мўғулистонда яшаганлар ва шаманизм динида бўлганлар. VIII аср ўрталарида улар Хитой территориясига (Туркистон) бостириб кирадилар ва буддизмни қабул қиладилар. Кейинроқ эса (762 йилда) уйғурлар ўртасида монийлик дини кенг тарқалади. Шундан кейин улар мусулмонликни қабул қиладилар. Шунинг учун ҳам уйғур ёзувидаги ёлгорликларнинг аксарияти диний характерда бўлиб, буддизм, монийлик ва ислом ақидаларини акс эттиради. Уйғур ёзувидаги энг қадимги ёдгорликлар VIII—IX асрларга оид деб тахмин қилинади. Қадимги уйғур алфавити XVIII асрнинг бошларигача ҳам қўлланишда давом этган, ҳатто «сариқ уйғурлар» деб аталувчи этник группа XIX асрда ҳам шу ёзувдан фойдаланган.

Уйғур ёзуви дастлаб худди сўғд ёзуви каби соф консонант ёзув бўлган. Уйғур алфавити 19 ҳарфдан ташкил топган. Ҳарфлар 3 хил график шаклга эга бўлган, яъни ҳарфларнинг сўз бошидаги, ўртасидаги ва охиридаги шакллари фарқланган. Уларнинг алоҳида ҳолатдаги шакли бўлмаган. Консонант сўғд ёзувини унли товушларга бой бўлган уйғур тилига мослаштириш осон кечмаган. Бора-бора айрим ҳарфлар (алиф, вов, йо ва ҳоказо) унли товушлар ифодаси учун ҳам қўллана бошланган. Сўғд тилида товушларнинг жарангли-жарангсизлиги фарқланмаган, шунинг учун ёзувда ҳам фақат жарангсиз ундош учун ҳарф мавжуд бўлган. Бу ёзув асосида шаклланган уйғур ёзувида айни хусусият сақланган, яъни ундошларнинг жарангли-жарангсиз жуфт-

ликлари (масалан, б—п, э—с, т—д, қ—х—ф) бир ҳарф билан ифодаланган. Булар, албатта, уйғур ёзувидаги текстни ўқишни қийинлаштирган, чунки уйғур тилида ундошларнинг жараңгли-жараңсизлиги, унлиларнинг қаттиқ-юмшоқлиги ва шу кабилар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган. Ана шунга кўра кейинчалик бу каби хусусиятларни ёзувда акс эттириш учун турли қўшимча белгилар қабул қилинган. Шу тариқа унлилар ҳам у ёки бу тарзда ёзувда ифодалана бошланган.

Уйғур ёзуви, асосан, вертикал ҳолатда юқоридан пастга қараб ёзилган.

«Меърожнома», Юсуф Хос Ҳожибнинг машҳур «Қутадғу билиг» асари ва бошқа кўпгина асарлар уйғур ёзувида битилган.

Араб ёзуви семит ҳарф-товуш ёзувининг энг ёш, нисбатан кейин юзага келган тармоғидир. Бу ёзув ислом динининг пайдо бўлишидан бир оз бурунроқ қўллана бошлаган. У келиб чиқиши жиҳатидан наботий («набатейское») ёзуви орқали оромий ёзувига бориб тақалади. Араб ёзуви моҳият эътибори билан консонант ёзувдир.

Арабларга қариндош бўлган семит қабилалари — наботийлар эрамиздан олдинги V асрларда Арабистондан Фаластиннинг жанубига кўчиб ўтадилар. Улар эрамиздан олдинги II асрда Ҳиндистондан Ўрта ер денгизига олиб борувчи карвон йўлларида Сурия, Синай ярим ороли ва шимоли-ғарбий Арабистонни ўз ичига олувчи катта давлатни ташкил қиладилар. Шу тариқа секин-аста оромий тили уларнинг ўз тилларига айланади. Эрамиздан олдинги сўнги асрларда оромий ёзуви негизда наботий ёзуви юзага келади. Наботий ёзуви ҳам оромий ёзуви каби 22 консонант ҳарфдан иборат бўлган, аммо бу ёзув оромий ёзувидан чизикларнинг нозиклиги, лигатураларнинг кўп қўлланиши, ҳарфларнинг сўз бошида ва охирида турли хил кўричишга эга бўлиши билан фарқ қилади. Дастлаб наботий ёзуви оромий тили ифодаси учун қўлланган. Эрамизнинг III асрларидан бошлаб наботий ёзувида арабизмлар пайдо бўлган. IV асрлардан бошлаб эса у араб тили ифодаси учун қўллана бошлаган.

Араблар ислом динини қабул қилганларидан кейин, яъни VII асрдан бошлаб араб ёзувининг икки асосий график кўриниши юзага келган: кўфий ва насх. Кўфий хати (Фирот дарёси бўйидаги Кўфа шаҳри номидан) да

ҳарфлар йирик ва деярли алоҳида-алоҳида ёзилган бўлиб, асосан «Қуръон»ни кўчиришда, шунингдек, турли ёдгорликлар, тангалар, давлат ҳужжатларида фойдаланилган. Насх хати эса ҳозирги китоб шрифтига асос бўлган, у асосан адабий ва илмий текстларни кўчиришда ишлатилган.

VIII асрнинг охирларига келиб, Араб халифалиги бир қанча мустақил давлатларга бўлиниб кета бошлади. Аммо бу давлатларда араб тили ва ёзувининг ҳукмрон мавқеси барибир сақланиб қолаверди, лекин шу билан бирга араб ёзувининг бирмунча фарқли томонларга эга бўлган янги график кўринишлари вужудга кела бошлади. Масалан, шимолий Африка (Тунис, Жазоир, Марокко) ва Испанияда X асрда кўфий хати асосида мағриб араб хати шаклланди. Ана шу тариқа араб ёзувининг жуда кўплаб турли кўринишлари юзага келган («настаълиқ», «таълик», «риқъа», «сулс» ва ҳоказо).

Араб тилининг муҳим хусусиятларидан бири ундош товушларнинг кўплигидир. Аммо қадимги араб ёзувида оромий ва наботий ёзувларидаги каби ҳаммаси бўлиб 22 ундош ҳарф бор эди, холос, ҳатто графемалар шакллари соддалаштириш натижасида айрим ҳарфлар қисқариб кетиб, бу рақам 17 га келиб қолган эди. Араблар исломни қабул қилганларидан кейин «Қуръон»ни тўғри ва аниқ ўқиш мажбурияти араб ёзувидаги ҳарфлар сонини кўпайтириш ва турли қўшимча белгилар қабул қилишни тақозо қилди. Ана шу зарурият билан ундош ҳарфларнинг устига ва остига биттадан учтагача нуқта қўйиб, ундош ҳарфларнинг маънолари дифференциация қилина бошлади. Натижада араб алфавитидаги ҳарфлар сони 28 тага етди. Ҳозирги араб ёзувида 28 та ҳарф ва бир қанча диакратик белгилар мавжуд. Бу диакратик белгилар тилнинг товуш структурасини тўлиқ акс эттиришга ёрдам беради.

Ўрта Осиё халқлари, шунингдек, ўзбек халқи ҳам жуда узоқ йиллар мобайнида араб ёзувидан фойдаланиб келди. Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин араб ёзувининг ўзбек тили хусусиятларини акс эттира олмаслиги яна ҳам сезила бошлади. Бу ёзувни ўзбек тили хусусиятларини тўлиқроқ ифодалашга хизмат қилдириш мақсадидаги ислоҳотлар ҳам ёрдам бера олмади. Шунинг учун ҳам бошқа совет Шарқи халқлари қатори аввал лотин (1929 йил), кейинчалик рус гра-

фикасига асосланган ёзувга ўтиш (1940 йил) ўзбек халқи ҳаётида жуда катта маданий-сиёсий аҳамиятга молик воқеа бўлди. Бу муҳим тadbир халқимизнинг саводхонлигини оширишда, СССР халқларини бир-бирига яқинлаштиришда беқиёс роль ўйнаганлиги бугунги кунда ҳеч кимга қоронғи эмас.

Ёзув билан тил ўзаро чамбарчас боғлиқ, бу равшан ҳақиқат. Бирор тилни шу тилнинг ёзувини ўрганмасдан ёки аксинча, бирор ёзувни шу ёзув тегишли бўлган тилни билмасдан туриб ўрганиш мумкин эмас. Аммо ёзув оғзаки тил (нутқ)ни айнан акс эттира оладими? Мутлақо йўқ. Биргина далил: агар ёзув шундай хусусиятга эга бўлганда эди, орфография қондаларига, орфоэпик нормаларга мутлақо эҳтиёж қолмаган бўларди.

Идеал даражадаги алфавитда бир ҳарф фақат муайян бир товурни ифодалашни, бир товур фақат муайян бир ҳарф билан ифодаланиши лозим. Аммо дунёда бундай алфавит йўқ. Тадқиқотчиларнинг кузатишларича, ана шундай маънодаги алфавитга фин ва янги турк (турклар 1928 йилдан лотин графикаси асосидаги ёзувга ўтганлар) алфавитлари бирмунча яқинлашади, лекин барибир тўлиқ эмас. Ҳозирги инглиз, француз ва бошқа тиллар алфавитлари бундай идеалдан жуда ҳам йироқ эканлиги маълум. Ҳатто ҳозирги инглиз ёзуви ҳақида баъзан «инглизлар «Манчестер» ёзиб, «Ливерпуль» деб ўқишади» тарзида ҳазил қилишади. Мана шундай ҳолат дунё тилларининг барчасида ҳам хилма-хил ва жуда кўплаб график ва орфографик қондаларни ишлаб чиқишга олиб келганлиги шубҳасиз.

Ёзув билан тил ўртасида, алфавит ва тилнинг фонетик системаси ўртасида бундай сезиларли даражадаги фарқли ҳолатларни юзага келтирган сабаблар хилма-хил. Аввало таъкидлаш лозимки, дунёдаги ҳозирда мавжуд алфавитларнинг деярли ҳаммаси ҳам мустақил ва тегишли тил хусусиятларини тўлиқ ҳисобга олган ҳолда яратилган эмас. Буни биз юқорида қисман кўриб ўтдик. Кўпчилик халқлар ўз ёзувларини бошқа тил ёзувини ўз тилларига имконият даражасида мослаштириш йўли билан яратганлар. Бу ҳол, сўзсизки, ёзув ва тил муносабатларида ўз изини қолдиради.

Айни пайтда ёзувнинг ва тилнинг тараққиёти бир хил, бир-бири билан тўла мос келадиган жараён эмас. Тилнинг тараққиёти тарихий ва узлуксиз жараён, одам-

лар тилга атайлаб, онгли равишда бирон-бир ўзгариш кирита олмайдилар. Тилдаги у ёки бу ўзгариш тадрижий равишда аста-секин пайдо бўла боради. Ёзув ҳақида эса бундай деб бўлмайди. Ёзув тараққиётига одамлар онгли суратда таъсир этадилар, тил спецификасига янада мослаштириш учун ёзувга турли ўзгаришлар киритадилар, ислохотлар қиладилар, бир ёзув системасини бошқаси билан алмаштирадилар ва ҳоказо. Ана шу маънода ёзув тилнинг тараққиётидан анча орқада юради. Шунинг учун муайян сўз ёки формасининг ёзилиши билан талаффузи айнан мос келавермайди. «Товуш тили вақтлар ўтиши билан ўзгариб боради, сўзларни ёзиш усуллари эса тилга нисбатан анча консервативдир. Мана шунинг оқибатида дастлаб ёзувда тўғри ва аниқ ифодаланган нутқ «нотўғрироқ» бўлиб қолади» (Қаранг: *Панов Е. Н.* Знаки, символы, языки. М., 1983. с. 73). Бу, албатта, қонуний ҳол бўлиб, бундай фарқли ўринларни (ёзув ва оғзаки нутқ ўртасидаги) орфографик қондалар тартибга солиб туради.

Дунёдаги алфавитларнинг ҳаммасида ҳам ҳарфлар сонини тегншли тилдаги товушлар (фонемалар) сонидан сезиларли даражада кам. Табиийки, бу ёзувни ўзлаштиришни осонлаштиради. Шунинг учун ҳам алфавитларнинг асосий тенденцияси ундаги ҳарфлар сонини кўпайтириш эмас.

Умуман, ёзув кишилик жамияти яратган улкан ютуқлардан бири, тилга қўшимча равишда юзага келган муҳим коммуникация воситаси бўлиб, ёзув ва тил муносабати беҳад мураккаб ва ҳар жиҳатдан ўрганишга лойиқ масаладир.

АЗИЗ КИТОБХОНИ

Илмий-оммабоп китобларга талаб йил сайин ошиб бормоқда. Китобхон ўқийдиган ҳар икки китобнинг бири илмий информацияга эга бўлган оммабоп китобдир, десак янглишмаймиз.

«Халқлар дўстлиги» орденли «Ўзбекистон» нашриёти ҳам ҳар йили «Фан ҳақида суҳбатлар» сериясида 52 та илмий-оммабоп брошюра чоп этади. Ҳажми кичик бу брошюралар билимга чанқоқ ўқувчини ижтимоий-сиёсий, табиий-илмий фанлар соҳасидаги янгиликлардан хабардор этади, фан-техника тараққиётига оид кенг кўламли информация беради. Бу нашрларнинг муаллифлари — академиклар, академияларнинг мухбир аъзолари, фан докторлари ва кандидатлари, партия ва совет ходимлари, ёзувчи ва журналистлардир.

Брошюраларда КПССнинг ривожланган социализмни такомиллаштириш, оммани уюштириш ва тарбиялаш, Совет ҳокимияти қўлга киритган ютуқларни пропаганда қилишга оид ташкилотчилик ва сиёсий фаолиятини ёритишга катта эътибор берилади. Сериядаги бир қатор нашрлар КПСС ва Совет давлатининг ташқи сиёсати проблемаларига, халқаро вазиятнинг юмшатилиши ва тинчлик учун кураш муаммоларига, халқаро коммунистик ва ишчилар ҳаракати масалаларига, миллий озодлик курашига, буржуа пропагандасининг сохтакорлигини фош этишга бағишланган.

Табиий фанлар ва фан-техникага оид нашрларда совет фани ва техникаси ютуқлари, фан-техника тараққиёти қонуниятлари, фан ва тажрибанинг яқинлашуви проблемалари, илмий тадқиқотлар натижаларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш муддатларини қисқартириш, материаллар ва меҳнат ресурсларини тежаш масалалари муттасил ёритиб борилади.

Мана, 1987 йилда шу серияда нашр қилиниши мўлжалланган брошюраларнинг кейинчилари ҳам китоб жаворингиздан ўрин олмоқда. Шу муносабат билан Сизга бир неча савол билан мурожаат этмоқчимиз:

Бу сериядаги брошюраларга қанча вақтдан бери обунасиз?

Брошюраларимиз ўз мазмуни, баён услуби, кўриниши билан Сизни қониқтирадими?

Бу йилги брошюраларнинг қайсилари Сизга манзур бўлди?

Қай бирларини муваффақиятли чиққан деб ўйлайсиз?

Қай бирлари Сизга умуман ёқмади? Нега?

Ушбу серияда яна нималар ҳақида ўқишни истайсиз?
1988 йил учун обуна бўлдингизми?

Биз нашр этаётган брошюралар ҳақидаги мулоҳазаларингиз ва танқидий фикрларингиз, юқоридаги саволларга берган объектив жавоблар нашр этаётган адабиётларнинг ғоявий-сиёсий, илмий савиясини давр талаблари даражасига кўтариш имконини беради.

Қимматли фикр ва мулоҳазаларингизни қуйидаги адресга юборишингизни илтимос қиламиз:

700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. «Ўзбекистон» нашриёти, илмий-оммабоп адабиётлар редакцияси.

Низомитдин
Мамадалиевич
Махмудов

ЯЗЫК И ПИСЬМЕННОСТЬ

На узбекском языке

Издательство «Узбекистан»,
700129, Ташкент, Навои, 30.

Редактор З. Жўраев
Техредактор А. Горшкова
Корректор Ш. Мақсудова

ИБ № 4601

Теришга берилди 11.06.87. Босишга
рухсат этилди 16.09.87. Р 01624. Фор-
мати 84×108¹/₃₂. № 2 босма қоғози-
га «Литературная» гарнитурادا юқо-
ри босма усулида босилди. Шартли
босма листи 1,26. Шартли кр.отт.
1,47. Нашр листи 1,12. Тиражи 5196.
Заказ № 1331. Баҳоси 4 т.

«Узбекистон» нашриёти, 700129, Тош-
кент, Навоий кўчаси, 30. Нашр
№ 175—87.

Узбекистон Компартияси Марказий
Комитети нашриётининг Меҳнат Қи-
зил Байроқ орденли босмахонаси,
ГСП, Тошкент, Ленин кўчаси, 41.